

Kozięło-Poklewski, Bohdan

Obywatele republik bałtyckich przymusowo zatrudnieni w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 93-108

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bohdan Koziello-Poklewski

OBYWATELE REPUBLIK BAŁTYCKICH
PRZYMUSOWO ZATRUDNIENI W TRZECIEJ RZESZY
W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

Rozległa i skomplikowana problematyka eksploatacji zasobów gospodarczych i ludnościowych republik bałtyckich na potrzeby gospodarki wojennej Trzeciej Rzeszy została tylko częściowo zbadana¹. Z problematyki tej pragnę przedstawić tylko jedno zagadnienie — kwestię deportacji do Trzeciej Rzeszy obywateli republik bałtyckich i ich zatrudnienie w różnych działach niemieckiej gospodarki.

Masowa deportacja obywateli okupowanych obszarów Związku Radzieckiego do Trzeciej Rzeszy nastąpiła dopiero w pierwszych miesiącach 1942 r. Poglądy czynników oficjalnych Trzeciej Rzeszy, dotąd ulegające okresowym wahaniom, zostały w tej sprawie uzgodnione i osiągnięto jednomyślność. O ile bowiem po zajęciu Polski, a następnie państw zachodnich, niemieckie władze okupacyjne chciały możliwie szybko i w pełni wykorzystać zasoby siły roboczej tych krajów w swojej gospodarce, to w przypadku Związku Radzieckiego Hermann Göring, jako Pełnomocnik do Spraw Planu Czteroletniego (Beauftragter für den Vierjahresplan), zdecydował, że ze względów bezpieczeństwa nie należy sprowadzać robotników z zajętych obszarów radzieckich. Wyjątek uczyniono dla republik bałtyckich, skąd już w miesiąc po napaści Niemiec na Związek Radziecki zaczęto wysyłać transporty robotników do Rzeszy, głównie do Prus Wschodnich. Ale już we wrześniu 1941 r. przedstawiciele Ministerstwa Pracy Rzeszy (Reichsarbeitsministerium) domagali się zezwolenia na sprowadzenie do Rzeszy górników z okupowanych obszarów Związku Radzieckiego. Uznawszy zasadność tych żądań zezwolił Göring na sprowadzenie górników z Krzywego Rogu i okręgu lwowskiego. Stanowiło to wyłom w dotychczasowej praktyce.

Na posiedzeniu, 7 listopada 1941, wydał Göring pierwsze wytyczne, dotyczące rekrutacji robotników radzieckich i zasad ich zatrudniania

¹ Por. B. Koziello-Poklewski, *Z badań nad założeniami niemieckiej polityki ludnościowej i gospodarczej w republikach bałtyckich w latach II wojny światowej*, w: *Studia nad fałszywem i zbrodniami hitlerowskimi*, t. 9, 1985, ss. 329—366, gdzie omówienie stanu badań.

w Rzeszy. Uznano wówczas, że werbunek robotników cywilnych powinien przebiegać równoległe z akcją zatrudniania radzieckich jeńców wojennych. Już w połowie listopada 1941 r. wyjechały na okupowane obszary Związku Radzieckiego pierwsze komisje rekrutacyjne. Miały one przeprowadzić inspekcje w obozach jenieckich i wybrać zdolnych do pracy w Rzeszy oraz przeprowadzić werbunek wśród ludności cywilnej, ze zwróceniem uwagi na rekrutację kobiet².

Jak już wspomniano, pierwszy duży transport robotników z Litwy, liczący 15 tys. osób, wysłano w lipcu 1941 r. przeznaczając ich do pracy we wschodniopruskim rolnictwie. Wkrótce jednak uznano, że Prusy Wschodnie są położone zbyt blisko terenów ojczystych tych robotników i następne transporty z Estonii, Łotwy, a zwłaszcza Litwy kierowano w głąb Rzeszy³. W wyniku dalszej akcji werbunkowej zdołano jeszcze do końca 1941 r. wysłać do Rzeszy dalsze 2 tys. osób z republik bałtyckich. Nie potrafimy odpowiedzieć, jaki był udział poszczególnych republik bałtyckich w tej liczbie. Aż do maja 1942 r. obywatele republik bałtyckich deportowani do pracy w Rzeszy występowali w niemieckich statystykach jako siły robocze ze Związku Radzieckiego (*Arbeitskräfte aus Sowjet-russland*). Dopiero z chwilą ukazania się wytycznych *Reichsführera SS* i szefa niemieckiej policji, *Himmlera*, z 20 lutego 1942 r., w sprawie werbunku i zatrudniania robotników ze Wschodu nastąpiła również zmiana terminologii⁴. Za robotników wschodnich *Ostarbeiter* (*Arbeitskräfte aus dem altrussischen Gebiet*) uznano osoby zamieszkałe w dniu 22 czerwca 1941 r. na obszarze Związku Radzieckiego, z wyłączeniem jednak republik bałtyckich i dystryktu Galicja oraz okręgu Białystok⁵. Od tej chwili obywatele republik bałtyckich występują w statystykach pod nazwą swej narodowości, a więc jako Estończycy, Litwini i Łotysze.

Już w końcu grudnia 1941 r. w centralnych ośrodkach gospodarki wojennej Trzeciej Rzeszy — Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych (*Oberkommando der Wehrmacht* — *OKW*), Ministerstwo Pracy Rzeszy, Pełnomocnik do Spraw Planu Czteroletniego — zrodziła się myśl utworzenia Komisarza Rzeszy do Spraw Zatrudnienia (*Reichskommissar für den Ar-*

² Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 2, Abt. 1, Pol. Nr 2894, s. 8. Pismo Chef der Ordnungspolizei z 17. I 1942, betr.: Anwerbung und Einsatz sowjetrussischer Arbeitskräfte. Por. H. Pfahlmann, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945. Beiträge zur Wehrforschung*, Bd. 16/17, Darmstadt 1968, s. 46.

³ B. Koziello-Poklewski, *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 116.

⁴ *Die Beschäftigung von ausländischen Arbeitskräften in Deutschland, Ergänzbare Sammlung der geltenden Vorschriften mit ausführlichen Erläuterungen und Verweisungen*, Berlin 1942—1943, B I b, s. 29; A IV b, s. 25.

⁵ H. Küppers, R. Banner, *Einsatzbedingungen der Ostarbeiter sowie sowjetischer Kriegsgefangener*, Berlin 1943, ss. 202—203.

beitseinsatz), którego zadaniem byłoby zapewnienie niemieckiej gospodarce wojennej odpowiedniej liczby rąk do pracy z krajów okupowanych. Wprawdzie w tym czasie zatrudniano już w Rzeszy blisko półtora miliona robotników zagranicznych, ale wobec wzrastających potrzeb uznano, iż jest to liczba zbyt mała. W dwa tygodnie po objęciu stanowiska minister Rzeszy do Spraw Uzbrojenia i Amunicji (Reichsminister für Bewaffnung und Munition) Albert Speer, w porozumieniu z przedstawicielami OKW, przemysłu zbrojeniowego i Ministerstwa Pracy Rzeszy, przedstawił Hitlerowi projekt dekretu o utworzeniu urzędu Generalnego Pełnomocnika do Spraw Zatrudnienia (Generalbevollmächtigter für den Arbeitsinsatz — GBA), 21 marca 1942 r. funkcję tę objął gauleiter Turyngii, Fritz Sauckel⁶.

W dziesięć dni po objęciu funkcji GBA skierował Sauckel do Ministerstwa Rzeszy dla Okupowanych Obszarów Wschodnich (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) i Sztabu Gospodarczego Wschód (Wirtschaftsstab Ost) dekret, w którym nakazywał wykorzystać wszystkie możliwości, by w najszybszym czasie wysłać do Rzeszy jak najwięcej robotników cywilnych. Nie stanowiło to żadnego novum, a było jedynie potwierdzeniem instrukcji, jaką 4 grudnia 1941 r. przekazał podległym sobie placówkom Sztabu Gospodarczego Wschód. W instrukcji tej stwierdzono, że podstawowym zadaniem organizacji gospodarczych i administracji na okupowanych obszarach Związku Radzieckiego jest dostarczenie do Rzeszy możliwie największej liczby robotników cywilnych, by w ten sposób wypełnić luki powstające w gospodarce na skutek powoływania do Wehrmachtu dalszych roczników niemieckich mężczyzn. Przy czym podkreślano, iż „wenn die Zahl der Freiwilligen hinter den gehegten Erwartungen zurückbleibt, so müssen die Werbemaßnahmen, wie bereits angeordnet, mit allen zu Gebote stehenden Mitteln verschärft werden”⁷.

Alfred Rosenberg, jako minister Rzeszy dla okupowanych obszarów wschodnich, przekazał władzom Komisariatu Rzeszy Ostland (Reichskommissariat Ostland) i Komisariatu Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine) wspomniane polecenie Sauckla zaznaczając, iż należy wykorzystać wszelkie możliwości, by wszystkie siły robocze z obszaru wschodniego wysłać do Rzeszy. Jednocześnie zwrócił uwagę, że jego dekret z 19 lutego 1942 r. w sprawie obowiązku pracy w poszczególnych komisariatach

6 K. Drobisch, D. Eichholtz, *Die Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges*, w: *XIII Meždunarodnyj Kongres Istoričeskich Nauk, Moskva 16—23 VIII 1970, Doklady Kongressa*, t. 1, cz. 7, Moskva 1974, s. 229.

7 R. Czollek, *Zwangsarbeit und Deportationen für die deutsche Kriegsmaschine in der baltischen Sowjetrepubliken während des Zweiten Weltkrieges*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, t. 2, s. 48.

należy rozciągnąć również na pracę w Rzeszy. Podkreślał przy tym, że nałożony na poszczególne komisariaty kontyngent robotników na wysyłkę do Rzeszy musi być wypełniony⁸.

12 maja 1942 Hinrich Lohse komisarz Rzeszy Komisariatu Ostland (Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland), obejmującego Białoruś, Estonię, Litwę i Łotwę, przekazał polecenie Rosenberga poszczególnym komisarzom generalnym komisariatów generalnych Białoruś, Estonia, Litwa i Łotwa (Generalkommissare des Generalkommissariats Weissruthenien, Estland, Litauen und Lettland).

W przypadku republik bałtyckich, a zwłaszcza Estonii i Łotwy, sprawa werbunku była skomplikowana z dwóch zasadniczych względów. Wszak propaganda niemiecka głosiła, że wojska niemieckie przybyły jako wyzwoliciele tych republik spod „bolszewickiego jarzma”. W planach OKW przewidywano, że młodzi Estończycy, Łotysze i Litwini podejmą добrowolną służbę w formacjach pomocniczych Wehrmachtu, w oddziałach zwalczających partyzantkę, wreszcie w estońskim i łotewskim legionie SS. Nie można więc było ogołacać tych obszarów z młodych, zdolnych do służby wojskowej ludzi. Względ drugi był natury gospodarczej. Zakłady przemysłowe i rolnictwo tych republik, znajdujących się na bezpośrednim zapleczu frontu północnego, miały zaopatrywać grupę Armii Północ (Heeresgruppe Nord). Robotnicy byli więc potrzebni na miejscu. W tej sytuacji jedynym liczącym się w Komisariacie Rzeszy Ostland rezerwuarem siły roboczej, którą można było wysłać bez szkody dla miejscowej gospodarki do Rzeszy, był Komisariat Generalny Białoruś. To właśnie ludność tego komisariatu padała przede wszystkim ofiarą wysyłki do Rzeszy i dzięki temu tylko Komisariat Rzeszy Ostland mógł wypełniać nałożone nań kontyngenty wysyłki robotników do Niemiec. Wkrótce jednak źródło to znacznie się skurczyło. Wzrastająca aktywność partyzantki radzieckiej na Białorusi ograniczyła możliwość wysyłki ludności z tego obszaru do Rzeszy. Na posiedzeniu w Berlinie, 21 stycznia 1943 r., poświęconym sprawom werbunku i wysyłki robotników z okupowanych obszarów Związku Radzieckiego, Rosenberg — odpowiadając Saucklowi, który żądał wzmoczenia werbunku i wysyłki — stwierdził, że bez znacznego powiększenia liczby sił policyjnych nie może być mowy o wysyłce robotników z Białorusi, natomiast jeśli chodzi o republiki bałtyckie, to już obecnie odczuwa się brak siły roboczej w miejscowych zakładach produkcyjnych⁹.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), mikrofilmy aleksandryjskie (dalej Ma), T. 454, R. 30. Protokół konferencji w Berlinie z 21 I 1943 w sprawie Arbeitseinsatz.

Do sprawy tej powrócił w liście z 17 lutego 1943 r., skierowanym do Sauckla. Stwierdził w nim, że dotychczas komisariat Rzeszy Ostland i Komisariat Rzeszy Ukraina wysłały łącznie 802 036 robotników. Sauckel żądając wzmoczenia wysyłki nie uwzględnił trudności transportowych w zimie, działalności partyzantki na Białorusi i Ukrainie, wreszcie tego, że pracujące na potrzeby wojska zakłady produkcyjne w republikach bałtyckich nie mogą się wyzbywać robotników, jeśli wysokość ich produkcji nie ma ulec zmniejszeniu¹⁰.

W tym samym czasie, 16 lutego 1943 r., Hinrich Lohse utworzył przy Komisariacie Rzeszy Ostlan sztab poborowy. Wchodził do niego przedstawiciele Grupy Armii Północ, wyższy dowódca SS i policji (Höhere SS- und Polizeiführer), urzędnicy wydziału zatrudnienia Komisariatu Rzeszy Ostland¹¹.

Okazało się bowiem, że ludność republik bałtyckich nie poddaje się oddziaływaniu propagandowemu, nie zgłasza się na wyjazd do Rzeszy, ani tym bardziej do oddziałów pomocniczych Wehrmachtu czy legionu SS. W tej sytuacji jedynym wyjściem, jakie widziały władze niemieckie, był pobór. Zadaniem nowo powstałego sztabu poborowego było pokryć zapotrzebowanie zgłaszane przez Wehrmacht, SS i wydziały zatrudnienia.

Doszło teraz do zderzenia interesów Wehrmachtu, SS i miejscowych wydziałów zatrudnienia w sprawie podziału sił roboczych. Większą część ustalonych kontyngentów Wehrmacht zamierzał zachować dla siebie, przeznaczając je do oddziałów pomocniczych, głównie zaś do budowy umocnień. SS ze swej strony dążyło do wzmocnienia szeregów estońskiego i łotewskiego legionu SS, zaś miejscowe wydziały zatrudnienia, które miały dostarczać robotników zakładom produkcyjnym w republikach bałtyckich oraz wysyłać ich do Rzeszy uznały, że większa część kontyngentów powinna im przyspaść w udziale. Na ten temat wywiązała się długa korespondencja między Rosenbergiem a Saucklem¹². Sauckel uznał, że sytuacja zmusza go do odbycia konferencji z przedstawicielami Komisariatu Rzeszy Ostland. W tym celu przybył do Rygi. W wyniku konferencji ustalono, że Komisariat Rzeszy Ostland wyśle do Niemiec łącznie 183 tys. robotników, z tego 130 tys. z Białorusi, 40 tys. z Litwy, natomiast z Estonii i Łotwy miały być wysłane jedynie kobiety — 10 tys. z Łotwy i 3 tys. z Estonii. W przypadku Litwy kontyngent miał się składać z 15 tys. mężczyzn, 15 tys. kobiet oraz 10 tys. „produktywnych sił roboczych” (pro-

10 Ibidem. Pismo Rosenberga do Sauckla z 17 II 1943.

11 R. Czollek, op. cit., s. 57.

12 Por. np. AAN. Ma, T. 454, R. 30. Pismo Rosenberga do Lohsego i Kocha z 17 II 1943; pismo Rosenberga do Sauckla z 24 II 1943.

duktiven Arbeitskräfte). Co rozumiano pod tym ostatnim pojęciem, wyjaśnił bez osłonek komisarz Rzeszy Lohse stwierdzając: „Za produktywne siły robocze uznaje się osoby od 10 roku życia wzwyż” (Als produktivte Arbeitskräfte gelten alle Personen vom 10. Lebensjahr aufwärts)¹³.

W połowie czerwca 1943 r. Rosenberg podał do wiadomości Lohsego, że Hitler ponownie wskazał konieczność dostarczenia do Niemiec potrzebnej siły roboczej z okupowanych obszarów Związku Radzieckiego. Sytuacja militarna wiosną utrudniła wysyłkę naznaczonego przez Sauckla kontyngentu 183 tys. robotników z Komisariatu Rzeszy Ostland do Niemiec. Niemniej jednak należy dążyć do tego, by zwiększyć liczbę transportów robotników do Rzeszy. Należy więc: powoływać dalsze roczniki w ramach poboru; zastosować obowiązek pracy w Rzeszy w stosunku do tych wszystkich, którzy nie są zatrudnieni w zakładach produkujących na potrzeby wojska; wysyłać całe rodziny robotników rolnych potrzebnych rolnictwu Rzeszy; wysyłać do Rzeszy wszystkich zdolnych do pracy, a mieszkających na obszarach zagrożonych działalnością partyzantki; zwalniać uznanych za zbędnych robotników z poszczególnych zakładów i wysyłać ich do Niemiec, aby zaś utrzymać produkcję na obecnym poziomie wzmocnić w tych zakładach dyscyplinę pracy i wydajność; ponieważ działalność partyzantów utrudnia wysyłanie transportów z Białorusi, należy zwiększyć wysyłkę robotników z Litwy¹⁴.

Tak więc główny ciężar wypełnienia kontyngentów nałożonych na Komisariat Rzeszy Ostland spadł na Litwę. 18 lipca 1943 r. Sauckel przybył do Kowna na specjalną konferencję z władzami Komisariatu Generalnego Litwa, poświęconą sprawom werbunku i wysyłki do Rzeszy robotników z Litwy. W czasie tego spotkania podkreślił, iż obowiązkiem władz komisariatu generalnego jest wysłać do Rzeszy 10% ogółu ludności Litwy. W odpowiedzi komisarz generalny von Renteln stwierdził, iż jest to zadanie niezmiernie trudne, ponieważ ludność nie zgłasza się dobrowolnie ani na wyjazd do Rzeszy, ani do służby w oddziałach pomocniczych Wehrmachtu. Wszelkie zaś ostrzejsze formy werbunku powodują ucieczkę ludności z zakładów pracy na wieś, do lasu i powiększanie się oddziałów partyzanckich. Bez znacznego wzmocnienia sił policyjnych nie uda się przeprowadzić zamierzonej rekrutacji. Obecny na spotkaniu wyższy dowódca SS i policji. Jekeln, zapewnił, iż obergruppenführer von dem Bach jako szef urzędu do zwalczania „band” (Chef des Amtes für Bandenkämpfung) obiecał odpowiednio wzmocnić oddziały policyjne na Litwie.

¹³ R. Czollek, op. cit., s. 60.

¹⁴ AAN, Ma, T. 454, R. 20. Dalekopis Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (Rosenberg) z 18 VI 1943 do Reichskommissar für das Ostland, Hauptabteilung Arbeit, Riga.

Na konferencji zdecydowano więc, iż jeśli komisariat uzyska większą pomoc policji, rozpocznie 15 sierpnia 1943 r. pobór roczników 1919—1924 i wszystkich zwerbowanych wyśle do Rzeszy. Jedynie 17 tys. osób zostanie przekazane Wehrmachtowi do oddziałów pomocniczych. Ponadto w tych gminach, gdzie pobór nie da odpowiednich wyników na skutek uchylania się powołanych, wszystkie osoby zdolne do pracy w wieku od 15 do 50 lat będą aresztowane przez policję i wysłane do pracy w Niemczech. Jeśli członkowie rodzin tych osób będą zdolni do pracy, wysłane zostaną całe rodziny. W ten sposób nie tylko pokryje się częściowo kontyngent, ale również, przez zastosowanie odpowiedzialności zbiorowej, zmusi ludność do poddania się rozporządzeniom władz okupacyjnych. Ponieważ jednak trudno mieć nadzieję, czy nawet w ten sposób uda się wypełnić, zwiększony obecnie do 100 tys. osób, kontyngent, należy zrewidować projekt wysłania do Łotwy osób ewakuowanych przymusowo z obszarów przyfrontowych, a przebywających obecnie w Olicie. Osoby ten należy wysłać do Rzeszy i zaliczyć na poczet nałożonego na Litwę kontyngentu. Postanowiono wreszcie przeprowadzić dokładną selekcję w miejscowym obozie jenieckim, w którym znajduje się wiele osób zbiegłych z poboru. Należy je również wysłać do pracy w Rzeszy¹⁵.

Postanowienia te wykonywano w terenie z całą bezwzględnością. Zastosowane metody wywołały sprzeciw władz wojskowych. Sztab Gospodarczy Wschód donosił w raporcie z połowy października, że bezwzględny pobór ludności celem wysyłki do Rzeszy spowodował, iż pracujące na potrzeby wojska zakłady przemysłu spożywczego (cukrownie, wytwórnie konserw itp.) zostały ogołocone z robotników i produkcja ich znacznie spadła¹⁶. Natomiast Rosenberg w liście do Sauckla z 8 października 1943 r. pisał, że metody przymusowego poboru, jakkolwiek usprawiedliwione, bo werbunek dobrowolny nie dał efektów, spowodowały ucieczkę ludności do lasu i wzmocnienie oddziałów partyzanckich. Ponadto istnieje wiele dowodów na to, że tysiące przymusowo zwerbowanych uciekło z transportów. Powtórzył też, wielokrotnie zresztą podnoszony zarzut, iż takie metody werbunku pozbawiają siły roboczej zakłady miejscowe pracujące dla wojska. Sugerował przy tym, iż należałoby zaniechać dalszej wysyłki ludności z republik bałtyckich podkreślając, że taka jest opinia miejscowych władz, natomiast wysłać jedynie ludność „ewakuowaną” z obszarów zajmowanych przez Armię Czerwoną, a przebywającą czasowo w Estonii, na Łotwie i Litwie¹⁷. W końcu 1943 r. Wydział Pracy

¹⁵ Ibidem. Protokół spotkania Sauckla 18 VII 1943 z władzami Generalkommissariat Litauen w Kownie.

¹⁶ AAN, Ma, T. 454, R. Sprawozdanie Wirtschaftsstab Ost za okres 10—16 X 1943.

¹⁷ Ibidem. Pismo Rosenberga do Sauckla z 28 X 1943.

Komisariatu Rzeszy Ostland (Hauptabteilung Arbeit des Reichskommissariat Ostland) podsumował akcję werbunku i wysyłki do Rzeszy. Od 1 stycznia do końca listopada wysłano do Niemiec 63 599 osób z gestii komisariatu, a więc Estończyków, Litwinów, Łotyszów i przede wszystkim Białorusinów. 72 487 młodych mężczyzn przekazano do Wehrmachtu i SS, do Rzeszy wysłano 18 tys. jeńców wojennych, dotychczas pracujących w rolnictwie republik bałtyckich oraz 16 633 przymusowo ewakuowanych z obszarów przyfrontowych.

Rok 1944 przyniósł dalsze nasilenie akcji przymusowego werbunku, podniesienie kontyngentów, ale też nasilenie sprzeczności interesów poszczególnych resortów gospodarki wojennej i zatrudnienia. Szczególne zaniepokojenie Speera, jako ministra uzbrojenia i produkcji wojennej (Reichsminister für Rüstung- und Kriegsproduktion) wywołał spadek produkcji w zakładach przemysłowych republik bałtyckich, głównie Estonii i Łotwy, spowodowany ubytkiem siły roboczej. Dlatego też specjalnym dekretem z 31 stycznia 1944 r. zwrócił on uwagę na konieczność zabezpieczenia produkcji w tych zakładach, polecając reklamować wszystkich pracujących w nich robotników¹⁸. Rozwój sytuacji na froncie wschodnim i jego odcinku północnym spowodował, że szef OKW Keitel ogłosił 14 lutego 1944 r. generalną mobilizację w Estonii „ohne Rücksicht auf die Wirtschaft”¹⁹. Mimo to Sauckel nie rezygnował z możliwości zdobycia w krajach bałtyckich robotników dla Rzeszy. 24 stycznia 1944 r. nałożył na Litwę obowiązek dostarczenia do Rzeszy 100 tys. robotników, z tego 50 tys. należało wysłać już w lutym²⁰.

Natarczywe żądania Sauckla napotkały na sprzeciw głównodowodzącego Grupy Armii Północ (Oberbefehlshaber der Heeresgruppe Nord). 1 kwietnia 1944 r. dokonał on bilansu zapotrzebowania gospodarki wojennej republik bałtyckich na siłę roboczą. Z zestawienia tego wynikało, że zakłady produkujące na potrzeby wojska w Estonii wymagały minimum 13 764 robotników, na Litwie 16 421, a na Łotwie 43 099. W sumie 73 284 robotników. Ponadto na obszarze operacyjnym Grupy Armii Północ potrzeba było 102 350 robotników do budowy umocnień, lotnisk, dróg. Obok tego 30 tys. robotników wymagało pozyskiwanie torfu, na co szczególnie nacisk kładł Göring²¹.

W tej sytuacji jedyną „wolną” siłą roboczą, którą można było wysłać do Rzeszy była ludność zagarnięta przez cofające się oddziały Wehrmachtu

18 AAN, Ma, R. 454, R. 15. Notatka dla gauleitera Lohse, Riga 15 V 1944.

19 Ibidem.

20 Ibidem.

21 Ibidem.

i „ewakuowana” do Komisariatu Rzeszy Ostland. W początkach kwietnia 1944 r. Lohse zawiadomił Rosenberga, że z terenu Litwy wszyscy ci „ewakuowani” zostaną wysłani do Niemiec, zgodnie zresztą z rozporządzeniem Rosenberga z 28 marca 1944 r. Na Litwie w wyniku przeprowadzonej rejestracji ujęto 25 tys. osób, z tej liczby 18 tys. wysłano już do Niemiec w ciągu marca. Podobną rejestrację przeprowadzono w Estonii i na Łotwie²².

W tym czasie w republikach bałtyckich rozpoczęła działalność werbunkową jeszcze jedna placówka niemiecka, tak zwana Dienststelle Hauptbannführer Nickel. Zadaniem jej był werbunek dzieci liczących 10 do 14 lat i ich wysyłka do Niemiec. Jak wynika z przedstawionego przez tę placówkę sprawozdania z 19 października 1944, od maja wysłała ona do zakładów Junkersa 2500 dzieci. W ciągu zaś swojej czteromiesięcznej działalności wysłała ogółem 28 117 dzieci, z tego 18 917 chłopców i 2500 dziewcząt jako siły pomocnicze do niemieckiej obrony przeciwlotniczej (Flakhelfer) i 5 tys. chłopców oraz 1200 dziewcząt dla przemysłu zbrojeniowego²³. Jeśli przypomnimy sobie cytowaną już wypowiedź komisarza Rzeszy Ostland, iż za „produktywne siły robocze” uznać należy osoby od 10 roku życia wzwyż, to działalność tej placówki, ani też poparcie jakim cieszyła się ona u miejscowych władz niemieckich nie będą nas dziwiły.

Przypadła ona już na okres, gdy w pełnym toku były przygotowania do ewakuacji republik bałtyckich, zgodnie z ARLZ-Erlass. Skrót ARLZ pochodził od pierwszych słów: Auflockerung, Räumung, Lähmung, Zerstörung. Przymusowa ewakuacja ludności republik bałtyckich stanowiła ostatni etap swoistej wysyłki ludności tych krajów do Niemiec.

* * *

Nie potrafimy dać dokładnej odpowiedzi, sięgającej ostatnich dni wojny, na pytanie o liczbę zatrudnionych przymusowo w Trzeciej Rzeszy obywateli bałtyckich. Pofune biuletyny statystyczne, wydane wspólnie przez Beauftragte für den Vierjahresplan i Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz sięgają jedynie końca września 1944 r., a więc obejmują tylko pierwszy etap ewakuacji republik bałtyckich. Nie uwzględniają więc wzrostu zatrudnienia obywateli tych republik w wyniku ich przymusowej ewakuacji.

Dane statystyczne zawarte we wspomnianych biuletynach pozwalają

²² AAN, Ma, T. 454, R. 30. Pismo Reichkommissar für das Ostland do Rosenberga z 8 IV 1944.

²³ R. Czollek, op. cit., s. 66.

Tabela 1. Obywatele republik bałtyckich zatrudnieni przymusowo w Trzeciej Rzeszy w latach 1942—1944

Stan w dniu	Estonia			Litwa			Lotwa			Ogółem		
	M	K	R	M	K	R	M	K	R	M	K	R
20 V 1942	18 139	6 622	24 761
10 VII 1942	766	1 025	1 791	14 728	5 185	19 913	5 543	2 876	8 419	21 037	9 086	30 123
10 X 1942	730	874	1 604	15 426	5 623	21 049	5 893	3 132	9 025	22 049	9 629	31 678
31 III 1943	760	940	1 700	13 393	5 276	18 669	5 785	3 235	9 020	19 938	9 451	29 389
30 VI 1943	600	1 129	1 729	13 634	5 417	19 051	6 133	3 312	9 445	20 367	9 858	30 225
30 IX 1943	627	1 354	1 981	14 508	5 959	20 467	5 322	2 920	8 242	20 457	10 233	30 690
31 XII 1943	747	1 321	2 068	16 396	6 448	22 817	5 772	3 030	8 802	22 888	10 799	33 687
31 III 1944	990	1 359	2 349	17 291	6 800	24 091	5 633	3 471	9 124	23 934	11 630	35 564
30 VI 1944	924	1 615	2 539	18 690	7 327	26 017	5 860	3 724	9 584	25 474	12 666	38 140
30 IX 1944	908	2 053	2 961	20 966	9 584	30 550	6 576	4 712	11 288	28 450	16 349	44 799

M = mężczyźni, K = kobiety, R = razem

Źródło: Der Arbeitseinsatz im Deutschen Reich, Jg. 1942, nr 12/13, s. 11; nr 16, s. 3; nr 19, s. 17; Der Arbeitseinsatz im Grossdeutschen Reich, Jg. 1943, nr 7, s. 26; nr 10/11, ss. 4—5; Jg. 1944, nr 2/3, s. 31; nr 6/7/8, s. 13; nr 9, s. 7; nr 11/12, s. 11; obliczenia własne.

Tabela 2. Obywatele republik bałtyckich na tle ogółu robotników zagranicznych w Trzeciej Rzeszy w latach 1942—1944

Stan w dniu	Zagraniczni robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy ogółem			Obywatele republik bałtyckich			W odsetku ogółu robotników zagranicznych		
	M	K	R	M	K	R	M	K	R
20 V 1942	1 925 506	680 004	2 605 510	18 139	6 622	24 716	0,9	1,0	1,0
10 VII 1942	2 230 617	927 910	3 158 527	21 037	9 086	30 123	0,9	1,0	1,0
10 X 1942	2 435 281	1 144 071	3 579 352	22 049	9 629	31 678	0,9	0,8	0,9
31 III 1943	2 998 931	1 417 389	4 416 320	19 938	9 451	29 389	0,6	0,7	0,7
30 VI 1943	3 359 686	1 590 541	4 950 227	20 367	9 858	30 225	0,6	0,6	0,6
30 IX 1943	3 630 889	1 714 193	5 345 082	20 457	10 933	30 690	0,6	0,6	0,6
31 XII 1943	3 683 649	1 754 529	5 438 178	22 888	10 799	30 687	0,6	0,6	0,6
31 III 1944	3 699 130	1 802 616	5 501 746	23 934	11 630	35 564	0,6	0,6	0,6
30 VI 1944	3 830 881	1 905 531	5 736 412	25 474	12 666	38 140	0,7	0,7	0,7
30 IX 1944	3 986 306	1 990 369	5 976 673	28 450	16 349	44 799	0,7	0,8	0,7

Źródło: jak w tabeli 1; obliczenia własne.

prześledzić rozmiary zatrudnienia robotników zagranicznych w Trzeciej Rzeszy, określić ich narodowość, strukturę płci, prześledzić zmiany jakie występowały w wysokości zatrudnienia określonych grup narodowych robotników zagranicznych, wreszcie przedstawić formy ich wykorzystania w gospodarce wojennej Niemiec.

Jeśli władzom Komisariatu Rzeszy Ostland udawało się wywiązać ze stosunkowo wysokich kontyngentów wysyłki robotników do Niemiec, to odbywało się to — jak już wyżej wspomniano — w pierwszym okresie głównie kosztem ludności Białorusi, później zaś tzw. ewakuowanych, czyli ludności zagarniętej przez cofające się wojska niemieckie. Udział ludności republik bałtyckich był znacznie mniejszy. Potwierdzenie tego znajdujemy w poufnych statystykach niemieckich.

W ciągu ponad dwóch lat, od 20 maja 1942 do 30 września 1944 liczba zatrudnionych przymusowo w Trzeciej Rzeszy obywateli republik bałtyckich wzrosła blisko dwukrotnie, od 24 761 do 44 799 (por. tab. 1). Najliczniejsi wśród nich przez cały okres byli Litwini. Początkowo stanowili oni 66,2% ogółu obywateli republik bałtyckich zatrudnionych przymusowo w Trzeciej Rzeszy (Estończycy — 5,9%, Łotysze — 28,0%). W końcu września 1944 r. odsetki te kształtowały się następująco: Litwini — 68,2%, Estończycy — 6,6%, Łotysze — 25,2%. Niewielki był udział obywateli republik bałtyckich wśród ogółu robotników zagranicznych w Trzeciej Rzeszy. Przez cały okres nie przekraczał on 1,0% (pro. tab. 2).

Charakterystyczny dla całej Rzeszy wzrost odsetka kobiet wśród robotników zagranicznych daje się zauważyć również w grupie obywateli

Tabela 3. Obywatele republik bałtyckich zatrudnieni w Trzeciej Rzeszy w latach 1942—1944 według płci

Data	Robotnicy zagraniczni w Trzeciej Rzeszy = 100		Obywatele republik bałtyckich = 100	
	M	K	M	K
20 V 1942	73,9	26,1	73,4	26,6
10 VII 1942	70,6	29,4	69,8	30,2
10 X 1942	68,0	32,0	69,6	30,4
31 III 1943	67,9	32,1	67,8	32,2
30 VI 1943	67,8	32,2	67,3	32,7
30 IX 1943	67,9	32,1	66,6	33,4
31 XII 1943	67,7	32,3	67,9	32,1
31 III 1944	67,2	32,8	67,2	32,8
30 VI 1944	66,7	33,3	66,7	33,3
30 IX 1944	66,6	33,4	63,5	36,5

Źródło: jak w tabeli 1; obliczenia własne.

republik bałtyckich. Na początku badanego okresu kobiety stanowiły 26,6% przymusowo zatrudnionych obywateli republik bałtyckich, w połowie 1943 r. już 33,4%, a w końcu września 1944 r. 36,5% (por. tab. 3).

Podobną prawidłowość możemy zaobserwować analizując rozmieszczenie obywateli republik bałtyckich w działach gospodarki Trzeciej Rzeszy. W pierwszym okresie, jak już wspomniano, zdecydowana większość robotników była kierowana do pracy w rolnictwie. Wzrastające zapotrzebowanie na surowce rolne i żywność stawiało przed rolnictwem coraz większe zadania. Aby im sprostać trzeba było chronicznie cierpiącemu na brak siły roboczej rolnictwu zapewnić odpowiednią liczbę robotników rolnych. Stąd też rolnicze obszary Trzeciej Rzeszy były w pierwszym okresie wojny uprzywilejowane w przydziale obcokrajowej siły roboczej. W pierwszych miesiącach po wybuchu wojny dotyczyło to przede wszystkim jeńców wojennych z kampanii wrześniowej 1939 r. w Polsce i jeńców cywilnych, a po zakończeniu kampanii na Zachodzie również francuskich jeńców wojennych. Również i obywatele republik bałtyckich zatrudniano w pierwszym okresie głównie w rolnictwie. W połowie maja 1942 r. procent ogółu robotników przymusowych z republik bałtyckich w odsetku ogółu zatrudnionych w rolnictwie zmniejszał się. Spowodowane to było wzrastającym zapotrzebowaniem innych działów gospodarki, zwłaszcza przemysłu. Niekorzystne zmiany w położeniu militarnym Trzeciej Rzeszy, przede wszystkim fiasko wojny błyskawicznej na Wschodzie, zmusiły Niemcy do pełnej mobilizacji potencjału wojenno-ekonomicznego. Zrezygnowano więc z tak zwanej w literaturze przedmiotu koncepcji agrarnej, polegającej na zatrudnianiu robotników zagranicznych głównie w rolnictwie, na rzecz ich masowego zatrudniania w przemyśle. Zmieniły się zasady rozdziału siły roboczej; nie tylko zmniejszono przydziały robotników zagranicznych dla rolnictwa, ale zaczęto z niego wycofywać mężczyzn. W pierwszym okresie dotyczyło to głównie fachowców, zarówno robotników cywilnych, jak i jeńców wojennych, później w ogóle mężczyzn.

Okólnikiem z 9 stycznia 1943 r. GBA nakazał wycofać z rolnictwa wszystkich mężczyzn zdolnych do pracy w przemyśle zbrojeniowym i ciężkim, a rolnictwu zapewnić siły zastępcze. I jakkolwiek zapewniano chłopów, że po pewnym czasie robotnicy ci wrócą, lub na ich miejsce przybędą siły zastępcze, zdarzało się to tylko wyjątkowo. Z reguły też siły zastępcze stanowiły kobiety i młodociani. W okresie późniejszym, już bez jakichkolwiek wyjaśnień, kazano zabierać mężczyzn z rolnictwa i kierować ich do pracy w górnictwie, nakładając przy tym na poszczególne urzędy pracy określony kontyngent robotników. Bardzo często prakty-

Tabela 4. Zatrudnienie obywateli republik bałtyckich w podstawowych działach gospodarki Trzeciej Rzeszy w latach 1942—1944

Stan w dniu	Rolnictwo, leśnictwo, rybolarstwo		Przemysł i rzemiosło		Handel, komunikacja, administracja		Służba domowa		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
20 V 1942	12 856	51,9	7 685	31,0	3 530	14,3	690	2,8	24 761	100,0
20 VIII 1942	15 186	48,1	10 972	34,7	4 628	14,6	817	2,6	31 603	100,0
20 XII 1942	14 296	46,9	10 625	35,0	4 677	15,4	831	2,7	30 429	100,0
15 II 1943	12 696	42,8	11 179	37,6	4 916	16,6	901	3,0	29 692	100,0
15 V 1943	13 145	42,5	11 661	37,5	5 199	16,9	947	3,1	30 952	100,0
15 VIII 1943	11 825	39,4	11 594	38,7	5 138	17,1	992	3,3	29 549 ^a	98,5
15 XI 1943	12 514	38,1	13 199	40,1	5 518	16,8	1 078	3,3	32 309 ^b	98,3
15 II 1944	12 411	35,0	15 695	44,3	5 693	16,0	1 083	3,1	34 882 ^c	98,4
15 V 1944	12 732	33,2	17 377	45,3	5 595	17,4	1 070	2,8	37 774 ^d	98,7
15 VIII 1944	12 753	32,6	18 221	45,6	6 996	17,7	1 090	2,8	39 060 ^e	98,7

^a Do tej liczby należy dodać 459 osób, określonych jako niezatrudnione i o nieznanym miejscu pobytu. Byli to z pewnością ci, którzy zbiegli z robót przymusowych, jak i schwytani w czasie ucieczki i przekazani do wychowawczych obozów pracy — Arbeits-
ziehungslager; ^b dodać 559 osób, ^c dodać 578 osób, ^d dodać 516 osób, ^e dodać 523 osoby.

Zródło: Der Arbeitseinsatz im Deutschen Reich, Jg. 1942, nr 12/13, ss. 12—13 i 16; nr 18, s. 13 i 18; nr 20, s. 11; Jg. 1943, nr 1/2, s. 24; nr 3/4, s. 20 i 24; nr 6, ss. 22—23; Der Arbeitseinsatz im Grossdeutschen Reich, J. 1943, nr 8/9, ss. 38—39; Jg. 1944, nr 1, ss. 20—21; nr 4/5, ss. 6—7; nr 6/7/8, ss. 44—45; nr 10, ss. 12—13; obliczenia własne.

kowano przenoszenie robotników zagranicznych i jeńców wojennych do innych działów gospodarki na okres zimy. Akcję tę nazywano „urlopowaniem” i zakładano, że na wiosnę robotnicy wrócą do swoich dawnych miejsc pracy w rolnictwie. Wkrótce jednak okazało się to niemożliwe. Przemysł zbrojeniowy twierdząc, iż przystosowanie i przygotowanie tych robotników do pracy wymagało kilku miesięcy szkolenia, nie wyraził zgody na ich powrót do rolnictwa. Z leśnictwa przekazano część robotników „urlopowanych”, a mianowicie tych, których zatrudniano przy wyrębie. Zatrzymano natomiast zatrudnionych w zakładach przemysłu drzewnego i papierniczego. Zawążyły tu te same względy, co w przemyśle zbrojeniowym²⁴.

W maju 1942 r. w przemyśle i rzemiośle Trzeciej Rzeszy pracowało 31,0% ogółu robotników z republik bałtyckich. W następnych miesiącach odsetek ten stale wzrastał i w połowie sierpnia 1944 r. wynosił już 45,6% (por. tab. 4). Wzrastał również odsetek robotników z tych republik zatrudnionych w handlu, komunikacji i administracji. Przyczyną tego było coraz powszechniejsze zatrudnianie kobiet w placówkach usługowych — restauracjach, gospodach, sklepach. Poważne znaczenie miał również zwiększający się stale udział robotników w pracach kolejnictwa. W liczbach bezwzględnych nastąpił tu wzrost dwukrotny, od 3530 do 6696. Podobnie blisko dwukrotny wzrost mamy do odnotowania w dziale służby domowej (od 690 do 1090), ale odsetek nie uległ tu prawie zmianie. W całym badanym okresie jedynie niespełna 3,0% spośród ogółu robotników z republik bałtyckich zatrudniano w dziale służby domowej. Przy stale wzrastającym zapotrzebowaniu rolnictwa na siłę roboczą, zwłaszcza po wycofaniu mężczyzn z tego działu gospodarki, kobiety uznawano za pełnowartościową siłę roboczą dla rolnictwa i dlatego też tylko w wyjątkowych wypadkach przyznawano wielodzietnym rodzinom niemieckim lub — a raczej przede wszystkim — prominentom partyjnym, kobiety zagraniczne jako pomoc domową.

Przedstawiłem w miarę zachowanych materiałów źródłowych tylko mały wycinek tematu eksploatacji zasobów gospodarczych i ludnościowych republik bałtyckich. Zatrudnienie ludności tych republik w rolnictwie i miejscowych zakładach przemysłowych pracujących na potrzeby gospodarki wojennej Trzeciej Rzeszy, to odrębny temat związany zresztą ściśle z niemiecką polityką wykorzystywania zasobów siły roboczej krajów okupowanych.

²⁴ B. Koziełło-Poklewski, *Zagraniczni robotnicy przymusowi*, ss. 118—122, gdzie szczegółowie omówienie tych spraw.

ZWANGSBESCHÄFTIGUNG VON BÜRGERN AUS DEN BALTISCHEN REPUBLIKEN
IM DRITTEN REICH IN DEN JAHREN DES 2. WELTKRIEGES

Zusammenfassung

Aus der umfassenden Problematik der Exploitation des Wirtschaftsbestandes und der Bevölkerung der baltischen Republiken zum Nutzen der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches stellt der Beitrag das Problem der Zwangsverschickung von Bürgern der baltischen Republiken ins Dritte Reich und ihre Beschäftigung in den verschiedensten Zweigen der deutschen Wirtschaft dar.

Quellengrundlage für den Beitrag bilden Materialien aus dem Archivum der Neuen Akten in Warszawa, sogenannte alexandrinische Mikrofilme (Miscellaneous German Records Collection National Archives Microcopy USA, Gruppe Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) sowie statistisches Material enthalten in geheimen Veröffentlichungen „Der Arbeitseinsatz im Deutschen Reich“ und „Der Arbeitseinsatz im Grossdeutschen Reich“.

Im Falle der baltischen Republiken, insbesondere Estland und Lettland, war die Anwerbung aus zwei Gründen kompliziert. Verkündete doch die deutsche Propaganda immerhin, dass das deutsche Militär als Befreier dieser Republiken vom „bolschewistischen Joch“ kam. In den Plänen des OKW war vorgesehen, dass junge Esten, Letten und Litauer freiwillig den Dienst in den Hilfsverbänden der Wehrmacht, in den Abteilungen zur Bekämpfung der Partisanen, schliesslich in den estnischen und lettischen SS Legionen antreten. Man konnte daher diese Gebiete nicht der jungen, für den Kriegsdienst fähigen Menschen berauben. Der zweite Grund war wirtschaftlicher Natur. Industriebetriebe und Landwirtschaft der baltischen Republiken, im direkten Hinterland der Nordfront gelegen, sollten die Heeresgruppe Nord versorgen. Arbeitskräfte waren also am Ort nötig. In dieser Situation war im Reichskommissariat Ostland das einzige Reservoir von Arbeitskräften, die man, ohne Schwank für die Wirtschaft am Ort, ins Reich schicken konnte, das Generalkommissariat Weissrussland. Eben die Bevölkerung dieses Kommissariats fiel vor allen Dingen der Verschickung ins Reich zum Opfer, und nur dadurch konnte das Reichskommissariat Ostland die ihm auferlegten Kontingente der Zwangsverschickung nach Deutschland erfüllen. In Kürze jedoch wurde diese Quelle immer kleiner. Die zunehmende Aktivität der sowjetischen Partisanen in Weissrussland schränkte die Möglichkeiten der Zwangsverschickung aus diesem Gebiet ins Reich ein.

Also fiel die Hauptlast der dem Reichskommissariat Ostland auferlegten Kontingenterfüllung auf Litauen.

Wenn es den Stellen des Reichskommissariats Ostland gelang, die relativ hohen Kontingente zu stellen, so geschah das in der ersten Zeit hauptsächlich auf Kosten der Bevölkerung von Weissrussland, später der sogenannten Evakuierten d.i. derjenigen, die von den sich zurückziehenden deutschen Truppen mitgeschleppt wurden. Der Anteil der Bevölkerung aus den baltischen Republiken war bedeutend niedriger. Eine Bestätigung dafür findet man in geheimen deutschen Statistiken.

Im Laufe von mehr als zwei Jahren, vom 20. Mai 1942 bis 30. September 1944, wuchs die Zahl der im Dritten Reich Zwangsbeschäftigten Bürger aus den baltischen Republiken fast um das Doppelte, von 24 761 auf 44 799. Die grösste Anzahl unter ihnen waren die ganze Zeit hindurch Litauer. Anfänglich waren es ihrer 66,2% der gesamten Zahl der im Dritten Reich zwangsbeschäftigten Bürger aus den baltischen Republiken (Esten — 5,9%, Letten — 28,0%). Ende September 1944 gestalteten sich die Zahlen folgendermassen: Litauer — 68,2%, Esten — 6,6%, Letten — 25,2%. Der Anteil der Bürger aus den baltischen Republiken an der Gesamtheit der ausländischen Arbeiter im Dritten Reich war relativ klein. Die ganze Zeit hindurch überschritt er nicht 1,0%.

Eine besondere Stellung nimmt hier die ab März 1944 tätige Dienststelle Hauptbannführer Nickel ein. Ihre Aufgabe war die Anwerbung von Kindern im Alter von 10 bis 14 Jahren und ihre Verschickung nach Deutschland. Wie aus dem von dieser Dienststelle am 19. Oktober 1944 angefertigten Bericht hervorgeht, verschickte sie von Mai an 2500 Kinder an die Junkerwerke. Während ihrer 4-monatigen Tätigkeit verschickte sie insgesamt 28 117 Kinder, davon 18 917 Jungen und 2 500 Mädchen als Flakhelfer sowie 5 000 Jungen und 1 200 Mädchen für die Rüstungsindustrie.